

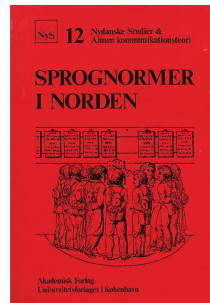
Titel: Normer och språknormer. Några grundläggande tankar

Forfatter: Klaus Gloy

Kilde: *NyS – Nydanske Studier & Almen kommunikationsteori* 12.
Sprognormer i Norden, 1979, s. 8-24

Udgivet af: Akademisk Forlag, Universitetsforlaget i København

URL: www.nys.dk

© NyS og artiklens forfatter

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre NyS-numre (NyS 1-36) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Klaus Gloy

NORMER OCH SPRÅKNORMER. NÅGRA GRUNDLAGGANDE TANKAR

1. Inledande anmärkning

Over hela världen har skolans läroplaner reviderats och detta har medfört en diskussion om skolans normativa innehåll, en diskussion som när det gällde språkundervisningen snabbt ledde till en diskussion om språk- och kommunikationsnormerna. De mål man dittills strävat emot i språkundervisningen sattes i fråga parallellt med att man också reviderade de underliggande samhällseliga föreställningarna både om vad skolan skulle lära ut och om vad språkvetenskapen skulle syssla med.

Det eleverna skulle lära sig i modersmålet skall enligt dessa nya idéer inte längre bestå i att de okritiskt övertar ett standardiserat regel- och normkomplex; i stället skall man diskutera de implicita och explicita föreställningar om rätt och fel, som legitimerar detta komplex, och analysera dem i sitt historisk-politiska sammanhang.

De nya idéerna om lingvistikens ämnesområde avlöser det hittills dominerande intresset för språkets system (och för satsens grammatik); i stället är det yttrandet och dess användning i kommunikation som står i centrum för språkvetenskaplig beskrivning och förklaring. I samband härmed värderas språkliga enheter inte mer bara med hänsyn till korrekthet utan också med hänsyn till kommunikativ adekvathet.

För språkundervisningen liksom också för vardagslivets hållning till språk ändras därmed grundvalen för värdering av språkbruk på ett avgörande sätt.

2. Normfilosofiska aspekter

"Norm" definierar jag på följande vis:

"Norm" är en föreskrift som säger att man ska handla på ett bestämt sätt. Normföreskriften kan vara e x p l i c i t, dvs uttryckt i ord, kodificerad (i en 'normativ sats') eller i m p l i c i t, dvs föreligga som en hållning ('normativ förväntan'). Det handlande som föreskrivs av normen skall förverkliga ett syfte. "Språknormer" är den delmängd av normerna, vilka explicit eller implicit fastlägger vilka språkliga uttrycksmedel man får använda och när man får använda dem. Andamålet med dem är (grammatisk) korrekthet, (semantisk) begriplighet och/eller (situa-

tiv) adekvathet.

Normernas föreskrifter kan vara olika starka, och denna olikhet kan återges med hjälp av normbildande funktorer. Jag urskiljer fem funktorer (jfr Gloy 1975, 15):

1. förpliktelse att göra ("måste göra")
2. förpliktelse att inte göra ("måste låta bli att göra")
3. ensidig tillåtelse ("får göra")
4. ensidig tillåtelse att inte göra ("behöver inte göra")
5. dubbelsidig tillåtelse ("kan göra")

(a) Det finns normer som blir aktuella för den handlande först när hon/han har bestämt sig för ett visst handlingsmål.¹⁾ Därvid är emellertid den handlande inte tvungen att utföra just de av normen föreskrivna handlingarna, hon/han kan antingen välja alternativa handlingar för att realisera målet eller avstå från att realisera målet. Det är dock i allmänhet ändamålsenligt att hålla sig till normen, eftersom denna representerar relationer mellan medel och mål som är beprövade och som man rättar sig efter eljest i samhället.

Den här sortens normer är alltså föreskrifter av instrumentell eller teknisk art och föreskriver ett handlande som i denna mening är ändamålsenligt. Anvisningen sker ofta anonymt: "Man tar..." (recept), "Mottagning: Tisdagar kl. 10 - 11" (sociologisk regel).

Dessa normer som bildas med tillåtelsefunktörerna (funktörerna 3 - 5) kallar jag tekniska resp instrumentella normer.

(b) Till skillnad härifrån finns det normer som består i en moralisk förpliktelse att förverkliga ett bestämt ändamål. Med hänsyn till innehållet i föreskriften medges här inga alternativ. Dessa normer har därför en preskriptiv karaktär, som bäst kan avbildas med förpliktelsefunktörerna. De är - i explicit eller implicit form - givna för den handlande som en institution. Deras giltighetsanspråk beror inte så mycket på praktisk användbarhet (som i fråga om de tekniska normerna), utan de upprätthålls mot det faktiska handlandet (kontrafaktiskt).

Dessa normer som bildas med förpliktelsefunktörerna (funktörerna 1 - 2) kallar jag sociala resp etiska normer.

(c) Jag särskiljer härifrån en tredje typ av normer på grundval av ett kriterium som går tvärse mot den hittills använda indelningen: det hand-

lar om i vilken grad normerna är institutionaliserade.

Om normtyperna (a) och (b) kan sägas att de framstår för den handlande som institutioner, hon/han rättar sitt handlande efter dem, eftersom hon/han redan uppfattar dem som normer. Häremot står de normer vilka består i att handlande personer gör något till en gemensam förpliktelse som dittills alls inte institutionaliserats till en föreskrift av något slag. Jag kallar detta ett handlande enligt konventioner (jfr Lewis 1969).

Konventioner visar på ett annat sätt än institutionaliserade normer, att kommunikation är en praxis som man har gemensam med andra och som inte bara vilar på samhälleligt redan givna handlingsföreskrifter utan i begränsad utsträckning också själv skapar nya överenskommelser. Overallt där många personer i förhållande till definierade situationer upprättar konventioner av samma innehåll och ömsesidigt känner till detta, där kan en norm komma att utbildas på informell väg. Endast denna förutsättning ger enligt min mening talet om det faktiskas normativa kraft en acceptabel mening.²⁾

Jag har därmed skisserat tre slags reglering av socialt handlande som jag på grund av deras gemensamma funktion att styra handlandet skulle vilja sammanfatta under beteckningen normer.

En norm föreskriver antingen medlen till förverkligande av ett ändamål eller föreskriver själv ändamålet eller både medlet och målet. Till skillnad från värdeföreställningar i allmänhet åsyftar en norm alltid handlingar som bör utföras. Detta gäller också för de fall, då ändamål (alltså handlingsresultat) föreskrivs; ändamål kan principiellt omformas till handlingsanvisningar; en sådan operationalisering är ofta också socialt säkrad, dvs själv normerad.

I sin språkliga form, som normsatser, anger normer för det mesta inte sin medel-mål-relation. Ofta känner heller inte de handlande till denna relation; de vet bara: "I situation X måste man handla så och så."

Beträffande normernas språkliga formulering föreligger följande problem: syntaktiskt kan normer representeras på mycket olika sätt. Kalinowski (1971) nämner som kriterium bruket av ett modalverb; sådana satser utgör enligt honom den deontiska logikens ämnesområde. Denna definition är helt säkert för oprecis och för snäv. Den är för oprecis, emedan varje modalverb (åtminstone i tyskan) har två betydelser, av vilka bara den ena uttrycker förpliktelse, medan den andra an-

ger sannolikhet.

Den är för snäv, emedan ett normativt yttrande är en talhandling, och dennas extension sammanfaller enligt talhandlingsteorin inte med extensionen för en sats, syntaktiskt definierad som norm. Befallningshandlingar kan exempelvis utföras inte bara med grammatiskt definierade imperativsatser.

3. Normsociologiska aspekter

Det faktum att normformuleringar finns eller att personer har normativa förväntningar är ingen tillräcklig förklaring till att normer också faktiskt styr vårt handlande. Hur kan man förklara denna normernas styrningsfunktion?

I sociologisk litteratur finns det otaliga definitioner av "norm" och talrika typologier, som klassificerar de olikartade normerna. De flesta av dessa försök kännetecknas dock av två brister:

- (a) de hävdar med orätt att endast normer bestämmer individernas handlande och/eller
- (b) de hävdar (eller gör sannolikt) att det existerar normer utan att besvara frågan varifrån dessa normer kommer, varför de är giltiga och i vems intresse de upprätthålls.

Det första kännetecknet (att endast normer reglerar handlandet) är så tillvida falskt, som det inte är normerna, med sitt anspråk på att något skall vara på ett visst vis och inte på ett annat vis, som påverkar handlandet utan de sanktionsmöjligheter som enskilda personer, grupper eller institutioner kan utnyttja då någon bryter mot normerna. Visserligen kan normer postuleras av vemsomhelst, men deras giltighet, dvs deras verkan på andras handlande, beror på om de som anbefaller normen också har faktisk sanktionsmakt eller kan överlåta denna på andra grupper (t ex domare, lärare).

Vi blir därmed uppmärksamma på fenomenet samhälleligt herradöme (ty. Herrschaft), som jag anser vara en grundkategori i varje normteori. När en sådan normteori (som vi tillsvidare saknar) utvecklas, bör samhället inte bara delas upp i härskande och behärskade; det finns i stället mer komplicerade relationer, som förstås bäst om man beaktar attityder som lojalitet, vördnad, rädsla, respekt etc från normmotagarnas sida, varigenom dessa tillskriver den befallande auktoritet,

kompetens och legitimitet, en nödvändig förutsättning för att hon/han ska kunna befalla effektivt (jfr Segerstedt). Detta utmärker samhälleligt herradöme gentemot individers herradöme. Orsakerna till att normmot-tagarna företar denna tillskrivning är av ideologisk natur och reproducerar mestadels de härskandes intresse av att behålla herradömet. Kritiska samhällsteorier talar därför i detta sammanhang om falskt medvetande hos normadressaterna och de förtrycktas identifikation med förtryckaren.

Med utgångspunkt i Marx' teoretiska ekonomi kan konsekvenserna av sådana styrmekanismer beskrivas ännu radikalare. Marx konstaterar att produkter av mänsklig verksamhet främmandegörs och förtingligas i samhällsformer som präglas av herradöme.

Av dessa omformningar drabbas också normer, eftersom normer är överenskommelser om hur man ska handla eller inte handla i en given situation. Normer är alltså produkter av en verksamhet, och de har tillkommit för vissa syften som det kunde råda enighet om. Alienationen uppstår enligt Marx' tolkning ur det faktum att människan skapar idéer, institutioner, normer osv i avsikt att tillfredsställa vissa samhälleliga behov. Men dessa produkter av mänsklig verksamhet börjar, utan att människorna avsett det, leva ett egenliv, börjar fungera frigjorda från sina ursprungliga ändamål. De lösgör sig från människans verksamhet och framträder för människorna som något självständigt, något som inte avhänger av dem (t ex normer vilkas giltighet inte längre beror på att de förordas av enskilda personer, grupper eller institutioner). Denna förvandling betecknas med förtingligande. Förtingligandet är ett resultat av alienering; det utgör en fara, därför att produkterna (här: normerna) förlorar sin instrumentella karaktär i förhållande till den ursprungliga avsikten, och därför att de när de väl blivit självständiga kan ställas emot de mänskliga behoven och därigenom komma att härska över människan - både i hennes subjektiva medvetande och som objektivt faktum. Det är de onda andarna från Goethes "Zauberlehrling".

Normer är alltså inga isolerade fenomen i det sociala livet, de är snarare tillsammans med sanktioner medel till social styrning och kontroll. Deras isolering i sociologisk eller lingvistisk beskrivning kan ingalunda adekvat redovisa normernas intenderade och objektiva funktioner, än mindre bedöma deras legitimitet. I stället för de vanliga normtypologierna måste man utveckla en funktionalistisk normteori, baserad på en

teori för samhället i dess helhet.

Likväl: Vi saknar ännu en teori som sammanhängande förklarar det konkreta handlandet under hänsyn till dess olika betingelser: den enskildes regelberoende, villkor som härrör från samhällsliga institutioner (som t ex familjen) eller som bottnar i makrosociologiska kategorier (såsom socialgrupp/klass, samhällsform). Det fattas också i normproblematikens speciella fall en motsvarande övergripande teori. Det stora flertalet handlings- och normteorier inskränker sig antingen till strukturaspekten eller till den så att säga autonoma individen, som i fråga om sina handlingar alltid kan bestämma om hon/han vill följa eventuella normer eller ej. Sådana handlingsteoretiska ansatser (t ex den symboliska interaktionismen, etnometodologin) är som regel struktur-blinda. De motsvarande strukturteoretiska ansatserna (t ex marxismen, vilken som teoretisk ekonomi är en teori för socialt handlande) är däremot actor-blind. En handlingsteori som förklarar (normorienterat) handlande i en flernivåanalys på ett konsistent sätt, förfogar vi alltså ännu inte över.

De funktioner som från socialisations-, handlings- och samhällsteoretisk aspekt tillkommer normer (Gloy 1979) uppvisar alla en dubbelaspekt: I en positiv bemärkelse verkar normerna komplexitetsreducerande, stabiliserande och typiserande. De strukturerar i egenskap av beprövade och eljest rekommenderade selektionsstrategier världens slumpartade mångfald. Å andra sidan måste man också anmäla en del förbehåll mot normernas funktion. Därvid framstår den ovannämnda analysen som alltför allmän, och man fokuserar i stället på det praktiska handlandet och den förefintliga samhällsstrukturen. Här visar det sig att den antropologiska förklaringen på normer ingalunda samtidigt kan vara legitimation för deras konkreta reglerande funktion. Vad normer reglerar, i vilken utsträckning de reglerar och på vilket sätt de är legitimerade när de reglerar - det måste i detalj bedömas under hänsyntagande till de normetablerande instansernas intressen och till normernas samhällsliga konsekvenser.

Enligt systemteorin (t ex hos Luhmann 1972) är normers och sanktioners gemensamma objektiva syfte att upprätthålla den föreliggande ordningen. Detta syfte förklarar visserligen de faktiska samhällsliga förhållandena, men det rättfärdigar dem inte, så som Luhmann vill visa. På grundval av det sagda skulle jag vilja resa två invändningar

mot den systemteoretiska argumentationen:

1. En sådan position förklarar bara, varför det överhuvud finns normer; den förklarar inte om också de faktiskt existerande normerna i ett samhälle är nödvändiga. Samhällskritik i den av mig postulerade bemärkelsen hänför sig alltså inte till existensen av normer överhuvud, utan kritiserar några av de faktiskt föreliggande normerna och frågar om dessa är legitima. Samma kritik borde språk- och kommunikationsnormerna underkastas.
2. En systemteori kan i vissa fall förklara, varför varje enskild faktiskt existerande norm existerar. Emellertid rättfärdigar den dessa existerande normer på så vis att den som maxim väljer bi behållandet av det bestående samhällssystemet. I opposition därtill kan man tänka sig ett intresse som bara rättfärdigar sådana normer som tjänar den enskildes handlingsönsknningar och inte sådana, som alienerar honom till de givna handlingsmönstrens tjänare. Också denna kritik borde man underkasta de bestående språk- och kommunikationsnormerna. Därvid borde man inte göra halt inför den i samhället verbaliserade legitimationen utan analysera denna legitimation ideologikritiskt. I synnerhet är det nödvändigt att vara på sin vakt mot de normmotiveringar som hävdar att de legitimerar normer i normadressaternas (alltså: skolbarnens eller alla språkbrukarnas) intresse.

4. Normernas logiska motivering och sociala giltighet

Inte alla normer som gäller i ett samhälle är legitimerade. De existerar helt enkelt i form av en icke-slumpartad, önskad överensstämmelse mellan enskilda människors handlingsmaximer. De har kanske en gång konstituerats, men detta är ingen nödvändig förutsättning; det är också tänkbart att de är konventioner som så småningom stabiliserats. Många nutida nationalspråk i enskilda länder utgör ett helt system av sådana olegitimerade normer. Detta märker emellertid språkbrukarna först när någon vill ändra på det som alla gör. De reagerar då avvärande, försvarar det som enligt deras åsikt alla språkbrukare borde vilja och gör just därmed sina normativa förväntningar explicita. Det försvarade språkfenomenet visar sig alltså vara föremål för en motsvarande norm.

Legitimeringens huvudproblem är i normlitteraturen frågan hur nor-

mer kan göras intersubjektivt bindande. I centrum står härvid den s k "is-ought"-diskussionen, dvs frågan om hur "böra" vetenskapligt kan avledas ur "vara". Alltsedan David Hume gäller den uppfattningen att det finns en hiatus (ett "gap") mellan "vara" och "böra", och denna hiatus kan bara överbryggas decisionistiskt. Med andra ord: med utgångspunkt i vetenskapliga satser (och andra konstateranden av fakta) som hävdar att något är fallet, kan man inte härleda normativa satsers giltighet, alltså det som bör vara fallet. All argumentation som likväl påstår detta lider av ett s k naturalistiskt felslut.³⁾

Många författare tror att man kan gå runt "is-ought"-problematiken genom s k broprinciper. En broprincip är en blandform av faktautsaga och normativt omdöme; den har formen: "Den som strävar efter X, skall handla på Y-sättet."

Sådana blandsatser betraktas som värdesystem-invarianta; fördelen med dem anses vara att de i formuleringen tydligt skiljer det eftersträlvade målet från empiriskt säkrade påståenden om medel-mål-sammanhang.

Genom att bruka sådana broar övervinner man enligt min mening dock inte "is-ought"-problemet utan döljer det bara. Blandsatser med den nämnda formen förklarar varken det eftersträlvade målets (X) motiverbarhet eller rättfärdigar valet av detta mål och valet av medlet Y i de fall då det finns flera alternativa medel att nå samma mål. De anger bara att om målet är givet, så är användningen av medlet Y en möjlighet att relisera målet. Detta är teknisk ändamålsrationalitet, instrumentellt förnuft - en reduktion av legitimeringsproblematiken, som Frankfurter- och Erlangerskolan förebrår också Max Weber för.

De båda sistnämnda positionerna överensstämmer däri att man motiverar beslutens rationalitet i sista hand med allmänna moraliska principer, dvs överordnade värden eller syften, som inte själva kan härledas rationellt. Dock talar man om att beslut kan vara rationella i en inskränkt mening: rationaliteten gäller inte de överordnade värdenas innehåll - dessa är icke motiverbara - utan gäller:

- (1) Diskussionen om dessa värden. En värdediskussion (och därmed implicit också en normdiskussion) är rationell, om den nyttjar distinktionen mellan medel och syfte. Man skiljer mellan teknisk och etisk ändamålsrationalitet.

Teknisk ändamålsrationalitet består (a) i användningen av brukbara medel till att förverkliga ett givet syfte. Teknisk ändamålsrationalitet vilar på tekniska normer: "Om ett skolsystem eftersträvar social mobilitet, måste det uppfostra till standardspråket." En rationell diskussion av de tekniska normerna har som avsikt att rättfärdiga norminnehållet ('standardspråket') som medel för att uppnå ett mål. (T ex förvärv av standardspråk för att uppnå social morörlighet.) Teknisk ändamålsrationalitet skall (b) rättfärdiga valet av just detta medel till förverkligande av ett givet syfte och skall samtidigt förkasta möjliga alternativ. Varför skall t ex social mobilitet uppnås genom tillägnelse av standardspråk och inte genom yrkesmässig kvalifikation inom företaget?

Etisk ändamålsrationalitet består i att uttrycka ett överordnat mål (t ex social rörlighet) för givna handlingar och deras omedelbara mål (t ex fostran till standardspråk). Etisk ändamålsrationalitet vilar på etiska normer (t ex "Social rörlighet bör eftersträvas.'). Men det är inte en motivering att bara nämna ett mål, utan det är snarare så att den som anger ett mål blir förpliktad att ange skäl därför. En rationell diskussion av etiska normer måste således avse att ge skäl för norminnehållet, dvs det överordnade syftet "social rörlighet". Kan detta högre syfte inte motiveras (t ex: "Social rörlighet skärper den individuella konkurrensen, och det får inte ske.'), så bör man avstå från de ursprungliga handlingarna och deras omedelbara mål (fostran till standardspråk). Därvid förutsättes att de teknisk-etiska skälen för valet av medel var träffande och relevanta.

- (2) Rationaliteten ligger dessutom i diskussionen av de möjliga och faktiska konsekvenserna och implikationerna: Vad betyder ett avgörande till förmån för norm X (i relation till alternativa normer) för världens fortbestånd?

Facit: Normer kan man ge skäl för och rättfärdiga rationellt inom ett värdesystem. Gapet mellan "vara" och "böra" består med avseende på en översta norm.

Utsagan "En norm X gäller." betyder dock två ting:

- (1) Normen är logiskt legitimerad, genom ett vetenskapligt förfarande varigenom normer motiveras. (Detta är den aspekt som hittills be-

handlats.)

- (2) Normen är institutionellt legitimerad, genom ett socialt/politiskt förfarande varigenom normer sätts i kraft.

Vi står alltså inför det samhällseliga faktum att också när en norm är motiverad utifrån logiska kriterier, så är den inte därmed automatiskt samhälleligt giltig. Den gemensamma insikten att man bör göra något garanterar inte att man också vill göra detta något. Utöver gapet mellan "vara" och "böra" tillkommer alltså den sedan Sokrates bekanta hiatus mellan "vilja" och "böra".

Förhållandet mellan logisk motivering och social giltighet karakteriserar jag med hjälp av följande teser:

1. En norm är o m o t i v e r a d, om inget syfte anges eller kan anges, som skall förverkligas genom det föreskrivna handlandet.
2. En norm är m o t i v e r a d, om ett syfte anges, som skall förverkligas genom det föreskrivna handlandet.
 - 2.1 En norm är t e k n i s k t m o t i v e r a d, om man kan ge skäl för att det föreskrivna handlandet förverkligar syftet optimalt, dvs bättre än andra handlingar ("teknisk ändamålsrationalitet").
 - 2.2 En norm är e t i s k t m o t i v e r a d, om det angivna syftet självt kan motiveras utifrån högre syften.
En norm är e t i s k t l e g i t i m e r a d, om motiveringen av syftet icke bara tar hänsyn till högre syften utan också kan rättfärdiga konsekvenser och implikationer av det föreskrivna handlandet ("etisk ändamålsrationalitet").
3. En norm är s o c i a l t e r k ä n d, om normadressaten också önskar de handlingar som normen föreskriver och vill uppnå de mål dessa skall förverkliga.
En norm är s o c i a l t g i l t i g, om ett brott mot normen medför sanktionerande reaktioner (positiva eller negativa).
 - 3.1 En norm är i n t e r a k t i o n e l l t l e g i t i m e r a d, om "böra" - "vilja" - gapet överbryggas genom informell konsensus bland de handlande (Habermas' diskursprincip); konventioner som kan stabilisera sig till normer.
 - 3.2 En norm är i n s t i t u t i o n e l l t l e g i t i m e r a d, om hiatusen "böra" - "vilja" överbryggas via politiska åtgärder genom institutioner (Luhmann: legitimation genom åtgärd); institutionalliserad rätt, lagar.

3.3 En norm är bara l e g a l i s e r a d, om ett brott mot normen medför normerade sanktioner utan att normen behöver vara erkänd av normadressaten.

Normers sociala giltighet (3, 3.3) är ofta oavhängig av om normerna är sakligt-logiskt legitimerade och om de är socialt erkända (3.1, 3.2 resp 3). Den som vill legitimera normer eller den som vill ändra på normer, måste därför veta, v a d de åstadkommer och v a r f ö r de är giltiga.

S p r å k n o r m e r är för det mesta bara tekniskt motiverade men icke desto mindre legaliserade. Detta skall avslutningsvis demonstreras i anslutning till sådana legitimationskriterier för språknormer som används i Västtyskland för att rättfärdiga bestående språknormer.

5. Legitimeringskriterier för språknormer

Första kriteriet: Andliga auktoriteters språkbruk

Särskilt normativa grammatiker (i Västtyskland är det "Duden") säkrar sin beskrivning mot kritik genom att hänvisa till andliga auktoriteters, framför allt författares, språkbruk. Dessa grammatiker inte bara kodifierar de föreliggande språknormerna, utan etablerar dem genom sitt korpusurval eller konstituerar nya normer. Sin legitimation får denna normativa verksamhet i en ospecifik hänvisning till att de utvalda förebilderna är den andliga eliten, som - analogt med regeringen i en statlig konstitution - är representant för hela språkgemenskapen.

Andra kriteriet: Språkliga fenomenens historiska bakgrund

Tydligast framträder denna typ av legitimering i junggrammatikernas historism: Bara sådana språkliga medel används "riktigt/korrekt" som överensstämmer med sitt etymologiska ursprung. De outtalade skälen till denna hållning är en traditionalism eller konservatism, som ser faror i varje förändring och i varje språkförändring ser språkligt sönderfall. Attityden har sin motsvarighet i den systemteoretiska tanken att ett samhälle måste skydda sig mot förändring genom att institutionalisera normativa förväntningar. Språkakademierna, som under 1600-talet såg som sin uppgift att främja ett nytt nationalspråk, övertar nuförtiden mest sådana konservativa funktioner.

Tredje kriteriet: Overregionalitet

Overregionalitet används idag som legitimeringskriterium på två sätt: som motivering för skolundervisning i ett (eller flera) främmande språk och som motivering för att också ett lands standardspråk måste

läras vid sidan av lokala och sociala dialekter, eftersom den ekonomiska utvecklingen och den därav betingade yrkesmässiga geografiska rörligheten idag är mer omfattande än tidigare. Som sekundära förstärkare av dessa skäl tillkommer att ferieresor och utlandsstudier spelar en allt större roll, att medierna har en allt större räckvidd etc.

Fjärde kriteriet: Nationell enhet

"Nationell enhet" tas i anspråk som mål för att motivera de mest olikartade språknormer. Å ena sidan handlar det om hela normsystem. Detta är fallet när statspolitiska bildningar måste skapa åt sig ett enhetligt kommunikationsmedium, antingen det nu beror på deras etniska heterogenitet (t ex stater i tredje världen, Tjeckoslovakien) eller det beror på dialektal mångfald (t ex i Norge). Å andra sidan tjänar legitimeringskriteriet "nationell enhet" också till att avvärja utländskt inflytande (t ex motvärn mot coca-cola-mentalitet) och hamnar då lätt i den språkliga purismens skymningsland.

Femte kriteriet: Förståelighet

Av alla motiveringar för språknormer är "förståelighet" förmodligen det mest uppenbara legitimeringskriteriet. Det kan överhuvud inte bestridas, att en lång rad av fonologiska, semantiska och syntaktiska normer är nödvändiga för att garantera förståelighet.

Förvisso uppträder problem i de fall då alla existerande normer legitimeras med att de existerar. I Tyskland legitimeras exempelvis det härskande standardspråket som komplext normsystem ofta i sin helhet just på detta sätt. Förståelighet likställs därvid stillatigande å ena sidan med överregional användbarhet (jfr det tredje normkriteriet) och å andra sidan med grammatikalitet hos satser. I sista fallet ses förståelse som bestämt endast av systemnormerna och reduceras därmed på ett otillåtet sätt.

Sjätte kriteriet: Faktiskt språkbruk

Ur kritiken mot andra legitimeringskriterier, framför allt ur kritiken mot sociala eliter som förebilder, har det kravet uppstått att upphöja det faktiska språkbruket självt till kriterium. Syftet med denna fordran är uppenbart att sätta de för tillfället kodifierade språknormernas sanktionspotential ur spel.

Emellertid ger detta förslag två problem: (a) En sammanställning av alla faktiska språkbruk skulle föra till talrika fall där språkbruksalternativ motsade varandra och där man inte skulle kunna fälla ett avgö-

rande utan tilläggs-kriterier. Metodiskt sett är detta oundvikliga svårigheter som följer när man uppställer slutna induktiva grammatiker på grundval av ett bestämt språkmateriel. (b) Ett annat problem följer av att det faktiska språkbruket alltid också är en reflex av härskande normer. Om man härleder normerna ur det faktiska språkbruket, skulle man dölja det faktum att det också därvid handlar om normativa upplysningar om effektivt eller prestigeladdat språkbruk. I så fall vore språk normerna inte längre explicit utan implicit verksamma.

Sjunde kriteriet: Frekvens

Legitimeringskriteriet "frekvens" är nära besläktat med det förra kriteriet. Också här rör det sig om ett försök att motivera en norm induktivt. Till skillnad från det förra kriteriet görs dock inte varje språkbruk hos varje enskild talare till grundval för en normformulering utan bara de språkliga fenomen som uppvisar en viss frekvens. B. Ulvestad bestämmer t ex att av de förekommande paradigmerna endast sådana skall höra till "langue" som minst 80% av talarna använder. En sådan mängdangivelse förblir omotiverad utan ytterligare kriterier. Den löser framför allt inte problemet hur man ska välja korpus och ignorerar möjligheten att generera nya, likväl förståeliga yttranden.

Åttonde kriteriet: Systemöverensstämmelse

Ett språkssystem uppställs egentligen inte beskrivande utan på basis av lingvistens selektioner, vilka följer minst två kriterier: De språkfenomen som skall systematiseras får inte konkurrera (motsägelsefrihet som kriterium), och lingvisten eller en relevant persongrupp måste tycka att de är "rätt". Utifrån en sådan betraktelse är uppställandet av ett språkssystem också en rekonstruktion av det som (av bestämda personer) anses tillåtet. Det språkssystem som rekonstruerats på detta sätt undergår i praktiken mycket ofta en reifikation (dvs det förtingligas eller självständiggörs, ö. a.), nämligen när det inte bara uppfattas som en selektiv beskrivning av ett diakront eller synkront "vara"-tillstånd utan också tilldelas regulativ kraft som måttstock för språkliga yttrandens korrekthet.

Gentemot systemöverensstämmelse som kriterium vill jag resa följande invändningar:

(a) "System" är inte något ontologiskt a priori givet utan en konstruktion av lingvisterna. Dess normativa status är såtillvida cirkulärt motiverad som uppställandet av konstrukten "system" i stor utsträckning

är bestämt av lingvistens normativa intuition om vad som är rätt och fel.

(b) Systemöverensstämmelse (grammatisk korrekthet) får inte vara det enda värderingskriteriet för språkliga yttranden. Språkliga yttranden skall också värderas med avseende på sin sociala, situationella och kommunikativa adekvathet. Man kan inte avgöra om yttranden är adekvata med hjälp av systemnormer.

Nionde kriteriet: Social lämplighet

Inom den socialvetenskapligt orienterade lingvistikens analyseras mer och mer vad det är som gör ett uttryckssätt socialt lämpligt. Kriterierna gäller både abstrakta konversationspostulat (Grice), och konkreta krav på språkbruket i bestämda situationer, liksom också roll- och statusbetingade uttrycksformer. När sådana normkriterier och motsvarande sätt att bruka språket införs i skolans läroplaner tjänar det syftet att göra eleverna medvetna om sätt att använda språk som medel att uttrycka talarens avsikter och som medel att strukturera sociala sammanhang.

Tionde kriteriet: Säkring av sociala tolkningsscheman

En stor del av de semantiska normerna har funktionen att konservera de erfarenheter ett samhälle gjort i umgänget med världen och att göra dessa erfarenheter disponibla för efterföljande generationer. De tjänar alltså till att reproducera tolkningsscheman, samhälleliga ideologier. Denna reproduktion är å ena sidan nödvändig för att organisera inlärningsprocesser, men den innebär å andra sidan också en risk att tydningen sätts under förmyndare, att den inte sker efter egen erfarenhet utan efter traditionell, kanske inte längre giltig erfarenhet. I extremfall kan detta legitimeringskriterium också användas till att hindra människor från att bli varse sina egna intressen genom att normen benämner (eller förbjuder benämning) i enlighet med specifika gruppintressen. Exempel härpå kan hämtas i stort antal från den politiska retoriken.

Elfte kriteriet: Kognitiva och emotionella konsekvenser av uttryckssätt

Ett stort antal språk- och kommunikationsnormer motiveras med att bara de kan garantera, att en talare blir i stånd att utföra vissa kognitiva prestationer eller att hon/han vinner social aktning. Idén att vissa klassspecifika uttryckssätt vittnar om språkliga brister (deficitteorin; återgår på Basil Bernstein) understödjer sådana upfattningar. Labovs försök att bevisa bestämda sociala språkvarianters likvärdighet ur lingvistiskt perspektiv ändrar ingenting vid det faktum att de båda sla-

gen av engelska har olika social status.

När vissa språknormer anbefalls sker det ofta under hänvisning till att andra uttryckssätt är t ex vulgära, oanständiga eller vittnar om odisciplinerat tänkande o s v. Detta slags moraliserande praktiseras särskilt av de primära och sekundära socialiseringsinstanserna: föräldrahem, kyrka och skola.

En kritik av detta sätt att legitimera bestämda stilnormer måste å ena sidan pröva huruvida påståendena om konsekvenser är sanna och - om de är sanna - huruvida man i uppfostran bara ska hänvisa till de existerande värderingsmönstren (eventuellt också rekommendera distans i förhållande till normerna) eller om man ska propagera för en anpassning till dessa värderingsmönster.

Det är dock tills vidare ännu ett olöst problem, i vilken utsträckning t ex skolan skall förorda normanpassning och normdistans. Detta problem kan nog bara diskuteras för varje enskild konkret språknorm med avseende på dess legitimation och de eftersträfvade syftena. Huruvida man också kommer till en lösning av dessa problem i form av allmän konsens, torde i avgörande mån bero på vilken normuppfattning och vilken kommunikativ praxis som föreligger i ett samhälle och det betyder framför allt: på samhällets förståelse av vad demokrati är.

Summary

NORMS AND LINGUISTIC NORMS.

Paper presented by Klaus Gloy

In this article I try to suggest a complex theory of speech norms which takes into account the social disposition of these norms.

Norms in general prescribe either the means which are necessary for the realization of a purpose (technical norms), or the purpose itself (ethical or social norms in a narrow sense), or both. Their function is to bring about certain actions to cause certain effects. Norms either exist as normative expectancies or as normative sentences which cannot be described sufficiently in grammatical terms.

The normal problem of the legitimation of norms leads to an Is-ought discussion and to an Ought-will discussion. The rationality of postulated norms only is given within a (general) accepted hierarchy of values; the social validity of norms does not for the most part depend on their philosophical legitimation. The fact that norms nevertheless do exist and represent a mechanism of social formation has to be explained. It remains utopian to believe that the constitution of norms occurs in the rationalistic manner of discourse which moral philosophy and some communication theories advocate. In real terms, norms function due to societal power. Therefore a theory of norms is to be founded in a theory of society, though not in that sort of theory which simply affirms the existing societal systems.

The heterogeneity and arbitrariness of existing speech norms are demonstrated finally by an outline of the criteria of legitimacy which are employed in the speech-norm discussion (at least in West Germany). Norm-establishments of that sort ought to be criticized on account of their ideological implications. First and foremost the criterion of language correctness is to be complemented by the criterion of adequacy of language use.

Anmärkningar

- (1) Detta gäller också för de fall då valet av detta syfte inte självt är ett individuellt avgörande utan i sin tur är bestämt av andra normer (av typ a eller b).
- (2) Däremot menar jag det är otillåtet att tillskriva en ointerpreterad, blott iakttagen likformighet normativ verkan, så som detta ofta sker i den sociologiska diskussionen om problemen i samband med normernas motiveringsproblematik. Termen "norm" betecknar där ett statistiskt mått eller det som människor håller för vanligt ("normalt"). I praktiken göres visserligen ett sålunda kännetecknat "vara"-tillstånd till en förpliktelse: emedan det är vanligt, måste du förverkliga det eller försöka förverkliga det.
- (3) Inom den nyare vetenskapsfilosofin är marxismen en teori enligt vilken det är möjligt att vetenskapligt härleda "böra" ur "vara": Innehållen i de "reala värdena" låter sig vetenskapligt motiveras med utgångspunkt i människornas "verkliga" behov. Därvid bortser man enligt min mening ifrån att de "verkliga" behoven bestäms axiomatiskt utifrån en viss uppfattning av människans väsen. Faktiskt sker detsamma inom marxismen som inom andra legitimationsfilosofier: ett översta värde ("syfte") postuleras värderande, d v s decisionistiskt; deduktionen av normerna företas först efter det att det översta värdet postulerats.

(Översättning från tyskan: Ulf Teleman)